

**EN UTVÄRDERING
AV PROJEKTET**

101 TILLSAMMANS

**ETT NORMKRITISKT PROJEKT MED FOKUS PÅ
JÄMSTÄLLDHET, MÅNGFALD OCH RÄTTIGHETER**

Anna Tulin Brett

INNEHÅLL

Sammanfattning	3
Inledning	5
Utvärderingens utgångspunkter	9
Utvärderingens genomslagskraft	11
Hedersrelaterat våld och förtryck samt hedersnormen	17
Lås upp! Så går vi vidare	20
Inför framtiden	23
Bilagor	26

En utvärdering av projektet *101 tillsammans*

© Mångkulturellt centrum 2012

www.mkc.botkyrka.se

Utvärderingen är gjord på uppdrag av Botkyrka Kvinno- och Tjejjour, <http://botkyrka.tjejjouren.se/>

Omslagsfoto Andrzej Markiewicz

ISBN 978-91-86429-24-9

Mångkulturellt centrum ISSN 1401-2316

SAMMANFATTNING

Detta är en utvärdering av projektet *101 tillsammans*, ett normkritiskt projekt med fokus på jämställdhet, mångfald och rättigheter. Projektet har pågått i tre års tid och har bedrivit en utåtriktad utbildningsverksamhet gentemot årskurs 8 och 9, samt gymnasieskolor och fritidsgårdar främst i Botkyrka kommun. Målen har varit att träffa eleverna/ungdomarna tre gånger med ett sammanhängande upplägg och metodmaterial uppdelat på tre olika teman: normer, rättigheter, samt sex och relationer. Utbildningen belyser även hedersnormen i relation till dessa teman. Projektet är pågående och har fått fortsatt finansiering fram till våren 2014.

Inom projektet fokuserar man på tre olika typer av verksamheter. Förutom utbildningen för ungdomar har man även bedrivit kompetensutveckling för pedagoger samt tagit fram ett metodmaterial: *Lås upp! Ett normkritiskt metodmaterial*.

Projektet har till och med vårterminen 2012 nått 18 högstadie- och gymnasieskolor, 6 fritidsgårdar samt inbegripit kompetensutveckling för lärare och fritidspedagoger på 12 skolor och fritidsgårdar. Därtill har man genomfört enskilda utbildningsdagar bland annat för kommunens ungdomsfullmäktige och SFI-grupper. Under hela projekttiden har man haft en kontinuerlig dialog och samarbete med utbildningsförvaltningen samt barnombudsmannen i kommunen.

Utvärderingen baseras på en genomgång av projektets egen dokumentation, intervjuer, observationer samt en mejlenkät. Sammanlagt har sex intervjuer med utbildare, projektledare, lärare och fritidspedagoger genomförts och därtill fyra gruppintervjuer med sammanlagt 21 elever/ungdomar. Även sju observationer har genomförts av sammantaget tre utbildningar. Utvärderingsarbetet har i huvudsak inriktats på projektets kunskapsförmedling, effektmål och metodutveckling.

Projektet har sedan starten 2009 fått en stark förankring i många av skolorna i kommunen. Framför allt har man etablerat ett gott samarbete med S:t Botvids gymnasium där en stor del av projektverksamheten bedrivits (och där även en majoritet av utvärderingens observationer och intervjuer ägt rum). Sedan 2010 har man bedrivit verksamhet med fritidsgårdar samt genomfört enskilda temadagar och kompetensutveckling för vuxna.

Projektet har av många anställda inom kommunen beskrivits som ett gott exempel på hur ett praktiskt jämställdhetsarbete kan bedrivas. De personer som intervjuats har liksom de enkätsvar som inkommit varit genomgående positivt inställda till projektet.

Det har varit en spännande och givande uppgift att sätta sig in i projektet och ta del av all den verksamhet som bedrivits. Utvärderingen kan tydligt peka på många goda exempel men även lärdomar och utvecklingsmöjligheter inför framtiden. Nedan följer en summering av utvärderingens huvuddrag.

- **101 tillsammans har lagt grunden till en öppen och förutsättningslös dialog**

Det mest uppskattade i projektet har genomgående varit utbildningens och metodmaterialets förmåga att skapa en öppen och förutsättningslös dialog bland elever och ungdomar. Många menar att de praktiska övningarna tillsammans med uppmuntran att dela med sig och delta gör en stor skillnad när det gäller känslan av delaktighet. Många uttrycker också en stark tillit till utbildarna och betonar värdet av att någon utifrån kommer in i klassrummet. Detta skapar en mer förutsättningslös dialog som inte bedöms genom betyg eller liknande. De känns trygga, säger några av eleverna, vi kan fråga dem vad som helst.

- **101 tillsammans placerar hedersnormen i ett större sammanhang**

I projektet har man valt att behandla hedersproblematiken från ett normkritiskt människorättsperspektiv. Begreppet heder behandlas ur ett helhetsperspektiv på ett sätt som motverkar stigmatisering. Man har också valt att koppla den mångfald av frågor som ryms under hedersbegreppet till konkreta exempel på krockar som kan uppstå då normer och rättigheter kolliderar. Detta har visat sig vara en mycket bra metod för att öppna upp för attitydförändrande samtal om den verklighet som många ungdomar lever i och kan relatera till.

- **101 tillsammans har skapat ett interaktivt metodmaterial**

Metodmaterialet *Lås upp!* har utvecklats i samspel med resten av projektet och kunnat dra nytta av de erfarenheter som gjorts i det praktiska arbetet med ungdomarna. Genom att ta tillvara det som fungerat och justera det som fungerat mindre väl har materialet hela tiden förbättrats och utvecklats. Innehållet är uppbyggt kring tre teman: normer, normer vs. rättigheter samt sex och relationer. Det som ger detta material dess särart är dess integrering av hedersproblematiken i övriga normdiskussioner.

- **101 tillsammans – med plats för ytterligare breddning och fördjupning**

Utvärderingen visar att projektets ansatser vad gäller helhetsperspektiv med fördel skulle kunna breddas ytterligare. Mångfaldsperspektivet i både material och utbildningar skulle kunna lyftas ytterligare, för att förebygga ett ibland traditionellt eller etnocentriskt perspektiv. En annan slutsats av utvärderingen är att maktstrukturer behöver synliggöras och benämnas.

En utvecklingspotential vad gäller materialet skulle kunna vara fördjupad information och vidareläsningstips i form av bilagor. Detta skulle göra det lättare att anpassa arbetet, något som ligger i linje med projektets ambitioner att nå ut till fler och bredare målgrupper.

INLEDNING

Under hösten 2009 påbörjades projektet *101 tillsammans*. Med finansiering från Länsstyrelsen i Stockholms län och Ungdomsstyrelsen har projektet pågått i tre års tid och bedrivit en utåtriktad utbildningsverksamhet gentemot årskurs 8 och 9, samt gymnasieskolor och fritidsgårdar i Botkyrka kommun. Målet har varit att träffa eleverna tre gånger med ett sammanhängande upplägg och metodmaterial kring tre ämnesområden: normer, rättigheter samt sex och relationer.

Under de första tre åren nådde projektet över ett tusen ungdomar i skolor och fritidsgårdar runt om i kommunen, och kompetensutbildningen har nått över hundra lärare och fritidsledare i kommunens gymnasieskolor och fritidsgårdar. Det ligger således inte bara i projektets och bidragsgivarnas intresse utan även i kommunens, att en gedigen utvärdering genomförs med fokus på vilken genomslagskraft projektet har haft, dess framtida potential samt vilka lärdomar som kan tas tillvara från processen.

Fortsatt finansiering av *101 tillsammans* har beviljats från länsstyrelsen fram till maj 2014 för att sprida metoden även utanför Botkyrka kommun.

Bakgrund

Ett av *101 tillsammans* mål är att så småningom permanenta projektet och dess metoder. Projektägaren vill också sprida såväl projektet som metodmaterialet till en bredare publik både inom och utom kommunens gränser. Som ett led i detta arbete ingår utvecklingen av ett e-verktyg, en webbportal med namnet låsupp.nu, som ska tillhandahålla en lätt användarvänlig version av metodmaterialet samt kontinuerliga uppdateringar.

Innan projektet och dess metod lanseras och sprids på ett nationellt plan är det viktigt att en utvärdering ger en inblick i projektets genomslagskraft, måluppfyllelse och resultat. Utvärderingen riktar särskild uppmärksamhet mot projektets sätt att närma sig så kallad hedersproblematik. Dessa frågor behandlas i förhållande till projektets utbildning för ungdomar och elever samt i förhållande till utvecklingen av metodmaterialet, däremot inte i förhållande till den del av projektet som handlar om kompetensutveckling för pedagoger.

Tidsbegränsningen samt det faktum att utvärderingen genomförts under sommarmånaderna har påverkat möjligheten att få in material. Det bör också tilläggas att varken webbportalen eller annan internetbaserad information ingått i utvärderingsuppdraget.

Normkritik – vad är det?

Intresset för normkritisk pedagogik har ökat markant både i grundskolan och universitetsvärlden de senaste åren. Av Skolverkets rapport *Skolors arbete vid trakasserier och kränkande behandling* framgår att det idag ofta saknas reflektion över just förhållningssätt och normer i skolan:

På flera av de granskade skolorna reflekterar personalen inte över sitt eget förhållningssätt eller sina egna normer, varken sinsemellan eller tillsammans med elever. Detta innebär att det i många skolor finns en omedvetenhet om vad i det vardagliga språkbruket och arbetssättet som kan ge upphov till föreställningar om vad som är normalt och vad som är onormalt. (Skolverket 2010:8)

När vi till vardags talar om likabehandling och antidiskrimineringsarbete är syftet vanligen att skapa tolerans och förståelse för människors olikhet. Syftet med en normkritisk pedagogik går utöver detta mål. Den handlar om att visa på de sociala hierarkier och maktrelationer som påverkar kunskapsförmedling, lärandeprocesser och pedagogisk praktik.

Genom ett normkritiskt perspektiv läggs alltså tonvikten på normen och dess makt snarare än på avvikaren. Syftet med detta är att tillhandahålla verktyg för att våga ifrågasätta de mekanismer i samhället som gör att vissa uppfattas som avvikande och även att undersöka privilegierna hos dem som anses passa in i normen. Normkritik kan många gånger vara en störande, utmanande och obekvämlig pedagogik eftersom den kräver en självreflekterande process där positionerna ständigt förflyttas. Grundläggande begrepp som brukar behandlas inom normkritik är genus, sexuell identitet, sexuell läggning, funktionsnedsättning, social klass och etnicitet.

101 tillsammans har beviljats medel från länsstyrelsen specifikt för att arbeta normkritiskt med fokus på så kallat hedersrelaterat våld och förtryck. Utmaningen har legat i att utveckla metoder för att involvera eleverna/ungdomarna i ett samtal där också frågor om heder utgör en integrerad del i samtalen.

Utifrån vår erfarenhet är det problematiskt när skolor väljer ut vissa ungdomar för att diskutera hedersnormer. Dels kan vi inte veta vilka ungdomar som lever med hedersnormer, dels kan ungdomarna känna sig utpekade som antingen offer eller förövre. Slutligen kan en sådan indelning spå på rasistiska antaganden. (*Läs upp!* s. 3)

101 tillsammans: syfte och mål

Namnet på projektet, *101 tillsammans*, syftar på Botkyrka kommuns mångfald med över hundra nationaliteter och hundra språk.

Syftet med *101 tillsammans* har varit att öka medvetenheten om och förmedla kunskap om normkritik med fokus på genus, heder, rättigheter samt sex och relationer. Inom projektet fokuserar man på tre olika typer av verksamheter: workshops med ungdomar, kompetensutveckling för pedagoger samt framtagning av ett metodmaterial, *Läs upp! Ett normkritiskt metodmaterial*.

Mål, syfte och upplägg har förskjutits något under de tre år som projektet fortlöpt men detta kan ses som en naturlig del i utvecklingen av ett pågående arbete. Utbildningen var i projektets inledningsfas uppdelad i tre tematiska utbildningar: genus, sex & relationer samt mänskliga rättigheter, och skulle enligt planerna därtill beröra hedersproblematik.

Det uttalade syftet när projektet startade 2009 var att: "ge information, kraft och stöd till unga tjejer i Botkyrka kommuns skolor och föreningar. Botkyrka är en kommun där många unga människor lever i en omvitnad hedersrelaterad utsatthet. Vi vill med en bra metod tydliggöra problematiken, visa vägar ut och spegla möjligheten att leva ett självständigt liv under mångkulturella förhållanden". Och målet under samma period var att "tydliggöra unga tjejers utsatthet, spegla hinder och möjligheten och därigenom öka unga människors självförtroende. Att med en bra metod förmedla kunskap för större förståelse och större självförtroende. Att med ökad kunskap om de mänskliga rättigheter, och om dess praktiska uttryck i det svenska samhället och dess betydelse för den enskilde individen, stärka tjejerna till ett självständigt tänkande och handlande."

Ett år senare hade både syfte, mål och upplägg förändrats utifrån gjorda erfarenheter. Den främsta förändringen var att även pojkar inkluderades i arbetet. Visionen uttrycks nu på följande sätt: "att öka ungdomars handlingsutrymme utifrån normkritiska dialoger och reflektioner, samt att alla ungdomar ska ha kunskap om egna och andras rättigheter med utgångspunkt i de mänskliga rättigheterna, diskrimineringsgrunderna och skollagstiftningen". Projektet hade tre mål, nämligen att:

- Skapa utrymme inom skolan för dialog, reflektion och ökad medvetenhet om normer, sexualitet och rättigheter.
- Förmedla kunskap om rättigheter och vilket stöd som finns i samhället om man är utsatt, har frågor eller behöver information.
- Genom ett vidgat perspektiv på normer, genus, sexualitet och rättigheter ge verktyg för ett ökat handlingsutrymme och välmående.

Hösten 2011 formulerades ytterligare tre mål för arbetet:

- Att under projektiden nå alla skolor och fritidsgårdar i Botkyrka, genom workshops med ungdomar eller kompetensutveckling med pedagoger.
- Att främja och komplettera skolornas aktiva arbete med likabehandlingsplanen, Lpo11, sex och samlevnad samt barnkonventionen och de mänskliga rättigheterna.
- Att på längre sikt permanenta projekt och dess metoder.

Botkyrka Kvinno- och Tjejjour bedriver genom projektet ett utåtriktat arbete av annat slag än en kvinnojours traditionella huvuduppdrag (nämligen att ge stöd och skydd åt kvinnor som utsatts för våld eller hot om våld). Men grundtanken då kvinnojouren i Botkyrka etablerades år 2002 var redan från början att inte bara måna om våldsutsatta kvinnor och barn. Man ville också bedriva en förebyggande informationsverksamhet bland barn och unga i kommunen.

Man måste känna till sina rättigheter innan man kan hävda dem

(Johanna Hammarström, projektledare & ordförande Botkyrka Kvinno- och Tjejjour)

Ett utåtriktat arbete är a och o för att sprida information och för att kunna verka förebyggande. Speciellt viktigt när det gäller just våld mot kvinnor och barn är att sprida kunskap om de bakomliggande mekanismerna av manipulation, våldsupptrappning och psykisk nerbrytning liksom om de strukturer i samhället som ger upphov till en orättvis fördelning av privilegier mellan män och kvinnor.

Det som dock är viktigt när det gäller kvinno- och tjejjourer runt om i landet och deras mer utåtriktade informationsarbete är att det inte inkräktar på vare sig resurser eller prioritet av kärnverksamheten, nämligen omhändertagande av och stöd till våldsutsatta kvinnor och barn. Därför är det viktigt att förankra syftet med den utåtriktade verksamheten, både inom den egna verksamheten och utåt. Man behöver på ett bra och pedagogiskt sätt förklara både skillnader och likheter mellan projektet och juren samt förtydliga hur projektet knyter an till jurens kärnverksamhet.

101 tillsammans. Innehåll och process

Genomförandet av projektet kan delas in i tre perioder. Planeringen startade redan under 2008 men det var från och med år 2009 som Botkyrka Kvinnojour sökte och fick beviljat finansiellt stöd.

2009/2010. En kartläggning påbörjas av existerande normkritiskt metodmaterial. En metod och ett material arbetades fram och testades i ett antal högstadieskolor. Metoder och övningar utvecklades sedan vidare utifrån erfarenheterna och med hjälp av respons från ungdomar och pedagoger. Materialet utgick från tjejers ställning i samhället och begrepp som mänskliga rättigheter, våldshjulet, könsmaksordningen och normaliseringsprocessen.

2010/2011. Projektet fortsatte och förankrade informationsverksamheten runt om i Botkyrka, i högstadieskolor, gymnasieskolor samt på fritidsgårdar. Man påbörjade även planeringen av ett kompetensutvecklingsutbud för lärare och fritidspedagoger samt vidareutveckling av metodmaterialet.

2011/2012. Under det tredje projektåret utökades kontakterna med fritidsgårdar samt kompetensutveckling för lärare och fritidsledare i kommunen. Ämnesinriktningen ändrades något. Med genus som röd tråd fokuserade man nu på två huvudsakliga teman: normer och rättigheter samt sex och relationer.

Under hela projekttiden har *101 tillsammans* genomfört egna, mindre utvärderingar som del av en utvecklings- och läroprocess. En referensgrupp har träffats kontinuerligt för att utveckla och förbättra metodmaterialet. Slutligen har utbildarna lagt stor vikt på att kontinuerligt vidareutbilda och uppdatera sig inom de specifika teman som projektet arbetar med, främst hedersrelaterat våld och förtryck samt HBT-frågor men även jämställdhet och normkritik.

Kunskapsinnehållet i projektet har utvecklats och förändrats i takt med de lärdomar projektet tagit till sig genom utbildningar, samt tack vare erfarenheter och feedback från möten med elever/ungdomar och lärare/pedagoger. Det normkritiska perspektivet har gått från att ha haft en mer underförstådd roll till att uppta en uttalad plats i metodmaterialet, med exempelvis egen ämnesrubrik. Det ursprungliga fokuset på jämställdhet har så småningom kompletterats och fördjupats genom en koppling till heteronormen. Den hedersrelaterade problematiken har under hela projekttiden aktivt integrerats med andra övningar som del av det normkritiska metodmaterialet.

UTVÄRDERINGENS UTGÅNGSPUNKTER

Utvärderingen syftar till att kvalitativt undersöka projektets kunskapsförmedling, måluppfyllelse och metodutveckling i förhållande till målen. Den analyserar också projektets förmåga att genom sina huvudteman – normer, rättigheter samt sex och relationer – behandla framför allt hedersproblematik. Ytterligare ett syfte är att undersöka metodmaterialets innehåll och pedagogiska användning.

Målet med utvärderingen är att den ska vara ett användbart verktyg för det fortsatta arbetet och utvecklingen av projektet *101 tillsammans*. Förhoppningsvis ska utvärderingsrapporten också kunna ge stöd till framtida liknande satsningar när det gäller såväl utbildningsprojekt i skolan som arbete med normkritik samt hedersrelaterat våld och förtryck. Utvärderingens fokus är de ovan nämnda sex målen för projektet:

1. Skapa ett utrymme inom skolan för dialog, reflektion och ökad medvetenhet om normer, sexualitet och rättigheter.
2. Förmedla kunskap om rättigheter och vilket stöd som finns i samhället om man är utsatt, har frågor eller behöver information.
3. Genom ett vidgat perspektiv på normer, genus, sexualitet och rättigheter ge verktyg för ett ökat handlingsutrymme och välmående.
4. Att under projekttiden nå alla skolor och fritidsgårdar i Botkyrka, genom workshops med ungdomar eller kompetensutveckling med pedagoger.
5. Att främja och komplettera skolornas aktiva arbete med likabehandlingsplanen, Lpo11, sex och samlevnad samt barnkonventionen och de mänskliga rättigheterna.
6. Att på längre sikt permanenta projekt och dess metoder.

Material och metod

Projektets egen dokumentation har underlättat för utvärderaren att få en helhetsbild av projektet och de förändringar som det genomgått över tid. Den skriftliga dokumentationen innefattar projektets egna utvärderingar, utbildningsupplägg, analyser etc.

Intervjuerna som genomförts med utbildare, projektledare, lärare och elever har bidragit till att ge en djupare inblick i projektet, dess mål och upplevda resultat. Samtliga de som på olika sätt arbetat med och påverkat projektets utveckling sedan start har intervjuats. Därtill har fyra semistrukturerade gruppintervjuer genomförts med tjugo elever/ungdomar från skolan och fritidsverksamhet. Slutligen har utvärderaren också intervjuat två gymnasielärare och två fritidsledare.

En mejlenkät riktad till andra aktörer och samarbetspartners (dvs. ej lärare eller elever) skickades ut i syfte att få belyst hur projektet etablerats, nått ut och uppfattats av olika aktörer som varit viktiga för projektets förankring och legitimitet i kommunen. Fjorton enkäter skickades ut till bland annat Botkyrka kommuns barnombudsman, kultur- och fritidsförvaltningen samt jämställdhetskonsulten Add Gender. Av de fjorton tillfrågade svarade elva.

Observationer av utbildningstillfällen har skett i syfte att få en inblick i hur utbildarna genomfört utbildningen och hur samspelet fungerat mellan utbildare och elever. Sammanlagt sju observationer genomfördes. Gymnasieklasser i årskurs 1 gav utvärderaren möjlighet att följa en pojkgrupp och en tjejgrupp i form av tre besök i vardera gruppen. Ytterligare en observation av en temakväll om sex och relationer på en fritidsgård ingår i underlaget.

En genomgång och analys av metodmaterialet slutligen, syftar till en förståelse för hur utbildningstillfällen och möten med både elever och pedagoger utvecklats i samspel med utvecklingen av själva materialet. Metodmaterialet analyseras både utifrån sitt faktamässiga och sitt pedagogiska innehåll. Slutdiskussionen berör också materialets utvecklingspotential.

Spridning

Utvärderingen är menad att spridas som en del av projektets lärandeprocess och presenteras i samband med lanseringen av projektets metodmaterial, *Läs upp! Ett normkritiskt metodmaterial*, den 7 december 2012. Utvärderingen finns tillgänglig på nätet, på www.mkc.botkyrka.se och <http://botkyrka.tjejjouren.se/>

UTBILDNINGENS GENOMSLAGSKRAFT

När det gäller mål nummer 1, att skapa ett utrymme inom skolan för dialog, reflektion och ökad medvetenhet om normer, sexualitet och rättigheter, visar utvärderingen att projektet har varit framgångsrikt.

101 tillsammans har genom sitt upplägg, engagemang och flexibilitet lyckats mycket bra med att skapa en god stämning bland eleverna; ett klimat som öppnar för dialog och ett utrymme för ungdomarna att själva vara aktiva, prata och dela med sig av sig själva kring rätt svåra och ibland känsliga ämnen. Detta har man även lyckats förmedla i metodmaterialet för att pedagogen på egen hand ska kunna skapa samma typ av accepterande utrymme bland sina elever. Att utbildarna kom utifrån och inte från skolans reguljära verksamhet, svarade samtliga ungdomar var mycket positivt. Det gjorde att man kunde ställa fler frågor och vara mer avslappnad än om en lärare eller fritidspedagog hade hållit i utbildningen, menade många av de unga informanterna. En annan nyckel till detta har varit de återknytande träffarna, och att man återkommit till samma grupp/klass tre gånger. Detta har skapat ett större förtroende gentemot både utbildare och projektet i helhet.

Av de 21 ungdomar som intervjuats ställde sig samtliga positiva till det interaktiva upplägget med praktiska övningar. Tre saknade en mer renodlad undervisningsdel och en menade att övningarna bara var jobbiga.

Samtliga 21 ansåg även att ämnena som togs upp kändes mycket aktuella och att man därför kunde vara mer aktiv och ta till sig mer av utbildningen. På frågan om man tyckte det var givande att prata om hedersrelaterad problematik var det många som inte förstod frågan eller begreppet. När begreppet bröts ner till frågor som rätten till privatliv, ryktesspridning, kontrollerande föräldrar etc. instämde en övervägande majoritet i att de hade lärt sig mycket och att det hade varit givande diskussioner.

Att klassen delats upp i kill- respektive tjejgrupp tyckte de allra flesta (18 av 21) var bra. Genom uppdelningen tyckte speciellt tjejer att man kunde slappna av mer och komma till tals mer i diskussionerna. Bland killarna var det dock fler som hellre skulle vilja träffas i helgrupp. Vid vidare diskussioner om uppdelning eller inte menar samtliga att det bästa upplägget vore att ha två träffar på just temat sex och relationer, varav den första i uppdelad grupp och den andra i helgrupp.

Genom kompetensutvecklingen för lärare och pedagoger lägger projektet också kraft på skolans beredskap att föra dialog kring normer, sexualitet och rättigheter. Arbetet, metoderna och kunskapen kan på detta sätt bättre förankras hos den enskilde läraren/pedagogen och i skolans verksamhet som helhet.

När det gäller mål nummer 2, att förmedla kunskap om rättigheter och vilket stöd som finns i samhället om man är utsatt, har frågor eller behöver information, visar utvärderingen ett positivt resultat även här.

Utbildarna har gedigen och bred kunskap kring både mänskliga rättigheter och barnkonventionen och ger, enligt de observationer som genomförts, en god introduktion till ämnet på en nivå anpassad till gruppen. Samma kunskap återspeglas även i metodmaterialet men skulle kunna utvecklas ytterligare med betoning på mer fakta och målgruppsanpassat stöd till pedagogen.

Den goda kunskapsförmedlingen kan delvis förklaras med det stora antal övningar som används och hur dessa övningar knyter an inte bara till de frågor som tas upp utan även till ungdomarna själva. Genom övningar får ungdomarna, i mindre grupper och även på egen hand, fundera fritt över hur man ser på rättigheter. Utifrån fallbeskrivningar ställs de inför olika dilemman. Här uppmanas eleverna inte bara till att kritiskt fundera över hur de själva skulle reagera i en viss situation, utan även till att fundera över samhällets roll eller hur ett önskvärt agerande skulle se ut.

Kopplingen till hur normer och rättigheter kan krocka lyfts fram på ett mycket bra sätt speciellt när det gäller frågor förknippade med hedersrelaterat våld och förtryck samt homofobi. Praktiska exempel på när rättigheter och normer möts eller krockar tar upp exempelvis rätten till privatliv eller frågan om vem som bestämmer ens framtida äktenskapspartner. Övningar och fallstudier bidrar till att klargöra skillnaden mellan normer och rättigheter och lockar till diskussion och reflektion kring hur olika involverade aktörer kan agera i olika situationer.

När det gäller att förmedla kunskap och information om vilket stöd som finns i samhället har detta tenderat att ges i slutet av utbildningen, exempelvis genom att utbildaren skrivit på tavlan eller delat ut en lista. Risker med detta är dock att frågan inte hinns med, eller att uppmärksamheten från eleverna brister. Eftersom detta är ett viktigt moment bör det prioriteras högre, till exempel genom att en broschyr delas ut till alla närvarande. Genom att dela ut samma information till alla, gärna i ett format som är enkelt att stoppa ner i fickan, motverkar man även stigmatisering av vilka som skriver ner respektive inte skriver ner informationen.

Det känns viktigt att i sammanhanget nämna att inte en enda av informanterna visste att utbildarna kom från Kvinno- och Tjejjouren. Tydligare information om projektägarna och deras mål med utbildningen är därför önskvärd och bör förmedlas tydligt vid träffarna.

En viss skepsis till pedagogikens anpassning av metod och upplägg har visat sig i några av intervjuerna. Vissa tyckte att nivån var alltför grundläggande medan andra menade att den var alltför avancerad och svår.

När det gäller mål nummer 3, att tillhandahålla ett vidgat perspektiv på normer, genus, sexualitet och rättigheter och genom detta ge verktyg för ett ökat handlingsutrymme och välmående, är detta mycket svårt att mäta genom en utvärdering av detta slag.

Att mäta emotionella processer och värdegrundsfrågor är mycket svårt och än mer komplicerat skulle det vara att försöka mäta huruvida ungdomarnas handlingsutrymme ökat eller inte. Därför har frågorna till elever och lärare omformulerats för att på bästa sätt fånga upp deras tankar om detta mål.

På frågan till eleverna om huruvida utbildningen gett nya perspektiv eller om man upplever en förändring i sitt sätt att tänka kring normer, rättigheter, sex eller hedersrelaterat våld och förtryck svarade 15 av de 21 tillfrågade eleverna ja och gav exempel på detta. Tre menade att man inte förändrat sitt beteende men att man kanske tänker till lite extra, medan tre inte höll med alls.

De (utbildarna) vill typ göra allt för att vi ska veta våra rättigheter så att andra inte kan sänka ner oss, det är jättebra. Många kan inte prata med sina föräldrar eller vänner. Det är viktigt att alla tjejer får den här informationen. (Elev årskurs 9)

På frågan till eleverna om huruvida man pratat om de ämnen som berörts i utbildningen hemma eller med kompisar svarar 10 av 21 elever att de på olika sätt tagit upp frågan hemma. 15 menade att man börjat prata mer med kompisar och av dessa hade fem även besökt en ungdomsmottagning eller sökt mer information via de organisationer, sajter eller platser som utbildarna tipsat om.

På frågan till lärarna och pedagogerna om huruvida eleverna pratat mer om dessa frågor efter utbildningen eller om de uttryckt en vilja att prata mer kring frågorna, svarade samtliga ja. En lärare uttryckte det så här:

Det har till exempel varit bra att de (utbildarna) även gett oss lärare möjligheten att testa övningarna de har med eleverna. På det sättet förstår vi mer vad eleverna sedan pratar om. Ungdomarna tycker om att diskutera de här frågorna, det är viktiga frågor och jag tycker också att acceptansen för varandra ökar. (Lärare)

När det gäller mål nummer 4, att under projekttiden nå alla skolor och fritidsgårdar i Botkyrka, genom workshops med ungdomar eller kompetensutveckling med pedagoger, är det endast en handfull skolor som projektet ännu inte bedrivit verksamhet i.

Samtliga skolor och fritidsgårdar i kommunen har blivit kontaktade och informerade om projektet men att vissa involverats mer än andra måste man nog alltid räkna med i denna typ av projekt. Såvida inte ett tydligare direktiv kommer från en överordnad myndighet är spridning och täckning en svår uppgift för ett litet projekt som detta med endast ett fåtal anställda.

Viktigt att betona här är dock att kontinuiteten är viktig eftersom eleverna så snabbt går vidare och byts ut. Till exempel har elever som idag går i årskurs 9 i Fittjaskolan inte så stor glädje av att projektet besökte skolans niondeklassare år 2010. För att skapa en mer långsiktig kontakt med skolor och fritidsgårdar måste mer kraft och vikt läggas på kompetensutveckling, som kan borge för en kunskapsutveckling som är hållbar över tid.

När det gäller mål nummer 5, att främja och komplettera skolornas aktiva arbete med likabehandlingsplanen, Lpo11, sex och samlevnad samt barnkonventionen och de mänskliga rättigheterna, kan utvärderingen konstatera att de praktiska övningar och interaktiva metoder som används i projektet utgör ett gott komplement till skolans redan existerande arbete.

Som betonats i rapporten *Skolors arbete vid trakasserier och kränkande behandling* (Skolverket 2010) saknas just reflektion över förhållningssätt och normer i landets skolor. Därför borde utvecklandet av metoder för att komplettera och förstärka skolornas aktiva likabehandlingsarbete prioriteras.

De synsätt, övningar och metoder som *101 tillsammans* arbetat fram visar på möjligheten att genom mer praktiska exempel komplettera den teoretiska likabehandlingsplanen. Projektet fungerar som en bra inbjudan till vidare funderingar kring likabehandling och barns rättigheter.

När det gäller sex och samlevnad ger både utbildarna och metodmaterialet en gedigen och grundläggande faktabas för att hantera och med praktiska övningar komplettera skolans arbete. Det kan observeras att utbildarna både har kunskap och pedagogisk kompetens för att just engagera eleverna i ett mer interaktivt lärande kring sex och samlevnad, ett ämne som många lärare och pedagoger uppfattat som svårt.

Enligt utbildarna själva har projektets fokus med tiden förskjutits något mot både ett större intresse för och efterfrågan på just ämnet sex och relationer. Såväl projektets egna utvärderingar som intervjuerna med elever och lärare pekar på att just detta tema varit mycket uppskattat av både elever och lärare. På frågan om vilket tema man ville få mer utbildning i svarade 18 av 21 ungdomar sex och relationer.

Vi pratade om mödomshinnan, att den inte finns, det var jättebra och jag hoppas att killarna också får lära sig. Det är bra att kunna lyssna och prata med någon som verkligen kan mycket om sex och som kan svara på frågor. Så känns det inte med någon annan som våra lärare, kuratorn eller familj. (Elev årskurs 9)

Det kan dock finnas risker med att denna del av undervisningen så att säga flyttas över till en utomstående part. Populariteten hos ämnet sex och relationer beror antagligen delvis på lärares ovilja eller osäkerhet att ta i frågan. En annan risk är att sex och relationer förvandlas till mer renodlad sexualupplysning och att den normkritiska delen då urvattnas. Det är viktigt att både metodmaterialet och utbildarna håller fast vid kopplingen till normer och rättigheter och lägger extra fokus på relationsdelen av temat samt att man lyckas hålla diskussionerna på en respektfull nivå för alla inblandade.

När det gäller det 6:e och sista målet, att på längre sikt permanenta projektet och dess metoder, utgör själva denna utvärdering ett viktigt steg på vägen. Utvärderingens resultat pekar på projektet och dess anställda bedrivit ett gediget och grundläggande arbete och att projektet förankrats väl inom såväl kommunens utbildningsförvaltning som på skolor och fritidsgårdar i kommunen. Man har även erbjudit utbildning och verksamhet utanför kommunens gränser, i bland annat Huddinge gymnasium.

Utifrån de enkätsvar och intervjuer som ingår i utvärderingen menar samtliga att man uppfattat *101 tillsammans* som ett professionellt projekt med en uppskattad utåtriktad verksamhet som även haft beredskap och lyssnat in i perspektiv och tillägg från exempelvis barnombudsmannen, personal på ungdomsmottagningen, kuratorer samt experter inom hedersrelaterat våld och förtryck.

Nedan följer ett urval av de svar som getts på enkätfrågan, Hur skulle du vilja se projektet *101 tillsammans* utvecklas i framtiden? Enkätfrågorna (bilaga 3) riktades till 14 personer som berörts av projektet på olika sätt, från frivilliga organisationer och konsulter, till samarbetspartners och personal i Botkyrka kommun.

Jag ser 101 tillsammans som en viktig samarbetspart och konsulter som vi bör anlita både kommunövergripande och för olika förvaltningar. (Chefstjänsteman)

Jag tycker det är bra att det finns möjlighet att det kommer personer utifrån som tar de inledande diskussionerna med ungdomarna. Pedagogerna måste få utbildning och ska sedan göra uppföljningarna. Diskussionerna måste hållas levande och komma in i varje ämne i skolarbetet. (Kommuntjänsteman)

Jag tycker att det ska bli en permanent verksamhet i kommunen och spridas ännu mer. (Kommuntjänsteman)

Att projektet skulle bli en långsiktig och hållbar verksamhet i framförallt Botkyrka (men gärna spridas) som jobbar med alla unga och vuxna som jobbar med unga. (Representant för frivilligorganisation)

Att alla skolor i kommunen utbildar lärare i metodmaterialet och att det ingår i kursplanen t.ex. livskunskap att jobba med det. (Kommuntjänsteman)

Jag skulle vilja att projektet lade större fokus vid processledning av likabehandlingsarbete i skolor och på fritidsgårdar. Jag skulle också vilja att 101 tillsammans kunde skapa ett nätverk för pedagoger som jobbar med dessa frågor och att projektet kunde stötta pedagogerna i sitt arbete samt göra kontinuerliga uppföljningar av hur pedagoger faktiskt omsätter sin kunskap i praktisk handling. (Kommuntjänsteman)

Jag tror det skulle vara bra om projektet prioriterade kompetensutveckling och att materialet får bra spridning. (Kommuntjänsteman)

Vikten av en inkluderande metod vad gäller både målgrupp och innehåll

Att inta ett normkritiskt förhållningssätt handlar i grunden om att uppmärksamma och ifrågasätta de normer som vi lever med i samhället. En norm kan förklaras som en etablerad föreställning om vad som är normalt. Normer reglerar också vad som är önskvärt och vad som ger status i ett samhälle. Samtidigt varierar normer med sammanhanget. De normer vi följer i samhället i stort kanske skiljer sig från dem vi följer när vi är hemma, på fotbollsklubben, i kompisgänget eller på semester. Vilka normer som gäller beror även på om vi talar om unga eller gamla, om män eller kvinnor.

En unik ingång i *101 tillsammans*, menar en av pedagogerna, är bredden och att man ser till helheten i den normkritiska diskursen. Man fokuserar således inte bara på jämställdhet, homosexualitet eller mångfald som isolerade frågor utan försöker baka in så många typer av normer som möjligt.

Många av ungdomarna säger till exempel att de är för jämställdhet men hatar "bögar eller judar". Andra "har inget emot judar men kallar tjejer för horor". Det behövs en utbildning som tar sig an helheten gentemot alla diskrimineringsgrunder, det tycker jag att 101 tillsammans gör. (Pedagog)

På frågan på vilket sätt utbildningen och metoden är viktig svarade samtliga pedagoger och lärare att projektet ger nya infallsvinklar och lyfter frågor som kan vara svåra att ta upp eller som inte tas upp på ett naturligt sätt i den reguljära skolundervisningen. Samtliga menar även att de kan använda metodmaterialet på egen hand men ser ett mervärde i att någon utifrån "väcker liv" i klassen och sätter igång ett intresse för ämnet.

När man som pedagog använder sig av ett normkritiskt perspektiv är en interaktiv och inkluderande pedagogik mycket viktig. Det handlar om att möta allas åsikter, att stimulera diskussioner och debatt, att involvera och inspirera men också att vara ödmjuk inför olika gruppkonstellationer och att ta med i beräkningen att olika typer av övningar kanske inte passar alla typer av grupper. Detta tas upp av en av de intervjuade pedagogerna som föreslår att man skulle bygga in en starkare koppling till Botkyrka kommuns etniska mångfald.

Detta är en mycket viktig och relevant observation. I en kommun där nästan 40 procent av invånarna idag beräknas vara födda i ett annat land, är det viktigt att kunna möta eleverna på ett sätt som återspeglar deras verklighet och inte rama in utbildningen i en alltför traditionell förståelse av vad som räknas som svenskt eller icke-svenskt. Genom att knyta an till många olika traditioner och visa på såväl likheter som olikheter kan man skapa en mer nyanserad bild av normer och traditioner.

En annan problematik som även den lyfts fram av både pedagoger och elever är att projektet brister i att benämna och peka ut de maktstrukturer som ligger till grund för just de begränsande normer som projektet belyser. En sådan analys är en förutsättning för ungdomarna att i relation till samhället och de strukturer de befinner sig i, kunna ta till sig och själva tillämpa ett normkritiskt förhållningssätt. Målet bör vara att kunna se och ifrågasätta just de strukturer som möjliggör begränsande normer i samhället och det som vidmakthåller dessa. Eleverna har berört frågan genom en betoning av orättvisor och hur man gärna vill föra in och ta upp detta i utbildningen.

Utbildarna å sin sida, menar att valet att undvika samtal om maktstrukturer och privilegier varit medvetet och att man inte känt sig bekväma med att ta in dessa komplexa begrepp på den nivå eleverna befinner sig. Dock är det viktigt att peka på att när möjligheten till diskussioner om maktfördelningen i samhället öppnar sig, så är många elever intresserade av att delta och dela med sig av både sina erfarenheter och åsikter kring exempelvis orättvisor, olika lön, rasism eller diskriminering. Dessa diskussioner bör fångas upp och inte gå förlorade. Det skapar en mer verklighetstrogen bild eftersom många av dessa ungdomar upplever diskriminering samt konsekvenserna av maktojämligheten i samhället på olika sätt. Mer än hälften av de intervjuade ungdomarna efterlyste mer diskussion kring just orättvisor.

HEDERSRELATERAT VÅLD OCH FÖRTRYCK SAMT HEDERSNORMEN

I nom forskningen idag finns det ingen konsensus kring hur det omdebatterade begreppet heder ska definieras eller vad begreppet innebär. Istället finns det en stor bredd av både praktiska och teoretiska ingångar. Forskare har länge diskuterat hedersrelaterat våld och förtryck, samt huruvida hedersnormer hör ihop med specifika "etniska" kulturer eller om de ska förstås mer allmänt i relation till makthierarkier baserade på till exempel kön eller klass. Det finns forskare som menar att begreppet helt saknar vetenskapligt och analytiskt värde och som därför väljer att tolka våld och förtryck (oavsett koppling till begreppet heder) i termer av mäns våld mot kvinnor.

Det ligger utanför denna utvärderings räckvidd att beskriva hela den aktuella debatten om hedersrelaterat våld och förtryck men det är viktigt att visa på den bredd och den politiska kraft som frågan rymmer.

101 tillsammans har valt att behandla hedersproblematiken utifrån ett normkritiskt människorättsperspektiv samt att föra in de frågor som ryms i begreppet i relation till de krockar som kan uppstå mellan olika normer och rättigheter. Utbildarna beskriver hur samtal bland ungdomarna om de frågor som hedersbegreppet berör uppstår automatiskt när man låter hedersnormen ligga inbäddad i övningar och fallstudier. Eleverna uppmanas till reflektion och involveras i praktiska övningar om alltifrån ungdomars rätt till privatliv, dilemman med starkt kontrollerande föräldrar eller ryktesspridning – allt detta med fokus på de värdekonflikter som kan uppstå. Detta är en mycket bra metod för att närma sig den verklighet som många ungdomar möter i sin vardag.

Som nämnts tidigare var det många elever som inte var bekanta med begreppet hedersrelaterat våld och förtryck. När begreppet bröts ner till konkreta frågor (se ovan) var det däremot en övervägande majoritet som instämde i att de hade lärt sig mycket och att det hade varit givande diskussioner. Utvärderaren saknar dock en mer nyanserad och utförligare information samt diskussion om just olika sätt att se på hedersproblematiken. Detta skulle behövas, inte minst för att pedagogen ska känna sig trygg i och kunna få det stöd som krävs för att kunna vägleda eleverna i arbetet. Exempelvis pekar resultatet i utvärderingen på att traditionella könsroller samt skillnader mellan kollektivistiska och individualistiska samhällen behöver behandlas tydligare i metodmaterialet och även under utbildningarna, speciellt relaterat till vilket stöd man kan få som utsatt.

Hedersnormen ur ett normkritiskt människorättsperspektiv

Det är viktigt att som *101 tillsammans* gör peka på hur det hedersrelaterade våldet i första hand riktar sig mot enskildas mänskliga rättigheter – rätten till egen åsikt, rätten till frihet, rätten att bestäm-

ma över sitt eget liv, rätten att fritt välja äktenskapspartner och därmed rätten till sin egen kärlek. På detta sätt står det hedersrelaterade våldet och förtrycket i direkt motsättning till demokrati och jämställdhet, till Barnkonventionen, CEDAW (Konventionen om avskaffande av all slags diskriminering av kvinnor) och FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna. Samtidigt är det viktigt att också visa på den del av hedersdebatten som behandlar den kulturella aspekten som en del av problematiken. I en utbildningssatsning som vänder sig till en bred publik är det viktigt att peka på olika tolkningar och perspektiv, särskilt i förhållande till ett så komplext och laddat ämne som heder. Återigen är detta speciellt viktigt för att pedagogen ska känna sig trygg i sin roll. Olika möjliga synsätt måste därför betonas tydligare i projektet, både i utbildningen och i metodmaterialet.

101 tillsammans har arbetat med hedersnormen som en integrerad del av utbildningen och metodmaterialet. Hedersnormen som tema ingår dock inte bland de mål som projektet satt upp för den egna verksamheten vilket har försvårat mätbarheten av måluppfyllelse för detta arbete.

Att man inom utbildningen arbetar inkluderande med heder står inte i motsatsställning till att man inom projektet bör ha tydliga och mätbara mål för den egna verksamheten. Att inte ha heder som en uttalad del av projektets målformulering bidrar till en otydlighet i projektet. Man bör alltså förankra just hedersperspektivet i relation till den övriga verksamheten samt tydligt kunna identifiera sig själv som projekt.

Det man kan fråga sig är varför man anser det intressant att diskutera uttrycken för hedersnormer och hedersrelaterat våld och förtryck utan att samtidigt referera till begreppet heder. I intervjuer med utbildarna i projektet menar man att det var svårare att föra ett öppet samtal om uttrycken för hedersnormer när man talade om frågorna i termer av just "heder". Med denna approach var bedömningen att få elever hängde med i diskussionerna och än färre deltog aktivt. Därför bestämde man sig inom projektet för att gå vidare med en metod som istället inkluderade de frågor som kan anses beröra hedersnormen som aspekter av de överordnade rubrikerna, det vill säga normer, rättigheter samt sex och relationer. I introduktionen till metodmaterialet *Läs upp!*, skriver man följande:

Läs upp! inkluderar hedersnormen vilket saknas i de flesta normkritiska metodmaterial. Hedersnormer, i likhet med andra normer, begränsar val och möjligheter i livet och kan leda till situationer som strider mot de mänskliga rättigheterna.

Utifrån vår erfarenhet är det problematiskt när skolor väljer ut vissa ungdomar för att diskutera hedersnormer. Dels kan vi inte veta vilka ungdomar som lever med hedersnormer, dels kan ungdomarna känna sig utpekade som antingen offer eller förövare. Slutligen kan ett sådant tillvägagångssätt bidra till att öka rasistiska och fördomsfulla antaganden kring etniska och religiösa grupper.

Uttrycken för hedersnormer och hedersrelaterat våld kan diskuteras utan att begreppen diskuteras. Vi hoppas på att *Läs upp!* ska öppna upp för diskussioner som många ungdomar känner igen sig i ... (*Läs upp!* s. 3)

Styrkan i detta tillvägagångssätt är att man bjuder in eleverna och ungdomarna till tankar kring hedersrelaterad problematik utan att stigmatisera eller för den delen "färga" diskussionerna med ett begrepp som bär på en stark laddning och som saknar en entydig definition. Det kvarstående problemet blir dock att eleverna ofta fortfarande inte kopplar ihop de frågor man diskuterat till den problematik eller struktur som i det övriga samhället benämns just "heder".

Detta framkom i utvärderingen genom intervjuerna med eleverna. Nära nog samtliga hade svårt att förstå de intervjufrågor som syftade på heder och hedersrelaterat våld och förtryck. När frågorna istället bröts ner till att behandla de faktiska uttycken som berör familj/släkt, rätt till privatliv, rykte och oskuldsnormer öppnade det genast upp för samtal.

Resultatet från denna utvärdering tyder på att man med framgång skulle kunna applicera denna metod också på andra ämnen, exempelvis rasism och maktstrukturer. I bägge fallen gäller dock att man i en slutdiskussion behöver benämna och sätta frågorna i ett större sammanhang. Exempelvis sammanfatta att "det vi har pratat om idag benämns i samhället som hedersrelaterat våld ..."

LÅS UPP! SÅ GÅR VI VIDARE

Metodmaterialet som tagits fram under projektet är idag uppdelat i tre teman samt ett inledande kapitel och introduktion för pedagogen.

- Ett normutmanande arbetssätt
- Tema 1 Upptäck normer!
- Tema 2 Normer vs. rättigheter
- Tema 3 Normer, sex & relationer

Materialet innehåller både informations- och faktatext inom dessa områden samt praktisk och interaktiva övningar för elever och lärare. Materialet riktas till pedagoger och elever i grundskolans senare år, gymnasiet, särskolan samt ungdomar på fritidsgårdar. Det är även språkligt anpassat för att öka tillgängligheten. Innehållet är strukturerat så att man kan välja vilka delar man vill arbeta med.

Metodmaterialet har utvecklats i samklang med utvecklingen av projektet och den erfarenhet projektet kontinuerligt fått genom att möta, samtala med och testa olika upplägg för ungdomarna. Genom att kontinuerligt applicera vad som funkade och vad som funkade mindre bra på metodmaterialet har detta förbättrats och utvecklats. Övningar har testats och utbildarna har varit lyhörda för feedback från både referensgrupp och lärare. Metodmaterialet rymmer en vägledande introduktion till pedagogen samt en mall för läromedelsgranskning.

Metodmaterialet ger en god introduktion till de tre ämnena och gör även nödvändiga avgränsningar med tanke på det utrymme som finns. Dock kan utvärderaren, efter en närmare granskning av texten, se hur viss komplettering av fakta och referenser skulle kunna stärka materialet ytterligare och förse pedagogen med ett ännu mer användbart underlag. Exempelvis borde ämnena sättas in i ett större sammanhang. För att bygga på med mer information i ett redan begränsat utrymme skulle man kunna skapa fördjupningsbilagor till varje kapitel. Detta tillägg skulle också kunna vara ett sätt att anpassa innehållet till den nivå gruppen befinner sig på samt bredda gentemot en vuxen publik och kompetensutveckling.

När det gäller rättigheter skulle det vara bra med exempelvis en starkare koppling till FN och fredstanken, samt till frågor om demokrati och rösträtt. Det skulle vara välkommet med en introduktion till den kritiska diskurs som existerar inom ämnet vad gäller individuella kontra kollektiva rättigheter. När det gäller normer skulle man exempelvis kunna göra en starkare koppling till lagar, etik och värdegrundsfrågor.

Materialet ger en grundlig belysning av heteronormen och heteronormativitet. På motsvarande sätt skulle det behövas ett utförligt resonemang kring både innebörden av och samhällsdebatten om hedersrelaterat våld och förtryck. Detta bör innefatta frågan om hur man i Sverige under olika tider har pratat om heder som begrepp. Även de olika strukturer i ett samhälle som kan tänkas bidra till eller motverka hedersrelaterat våld och förtryck är angelägna att lyfta fram. För att metodmaterialet ska kunna ge bästa möjliga stöd till den enskilda pedagogen bör det alltså rymma fördjupningar kring alla huvudteman samt ge en så god beredskap som möjligt för de olika diskussioner som skulle kunna uppstå i samband med övningarna.

Oavsett hur man väljer att diskutera, analysera eller arbeta förebyggande med hedersrelaterat våld och förtryck är det viktigt att betona att det finns skillnader mellan detta och övrigt våld mot kvinnor. Speciellt när det gäller möjligheterna för samhället att skydda och stödja utsatta män och kvinnor. Detta är något som projektet tar upp i samband med exempel där normer och rättigheter krockar, men temat skulle med fördel kunna fördjupas ytterligare. Det är mycket viktigt att betona att vår syn på individen och människan samt våra förväntningar på stöd eller motstånd från vår nära omgivning respektive samhället i mångt och mycket beror på i vilket typ av gemenskap och samhälle vi befinner oss eller lever i. När vi pratar om hedersrelaterat våld och förtryck samt stöd för utsatta är det därför viktigt att vi för en diskussion om individualistiska och kollektivistiska samhällen, ideal och traditioner samt hur normer och rättigheter förhåller sig till dessa.

Så går vi vidare: Att synliggöra maktstrukturer och mångfald

Enligt principerna för den normkritiska pedagogiken handlar normkritik om att synliggöra och ifrågasätta normer, därtill om att synliggöra privilegier samt granska sin egen position. Det är i relation till just synliggörandet av privilegier som en komplettering till metodmaterialet skulle kunna göras. Fokus bör alltså inte bara ligga på att synliggöra normen men också på makten bakom den, varför normen finns och vilka strukturer som bidrar till att upprätthålla dem.

I mina intervjuer med de båda utbildarna har jag fått uppfattningen att dessa besitter en stor erfarenhet och gedigen kunskap kring maktperspektivet och frågan om hur normer skapas. Tyvärr är detta något som inte lyser igenom tillräckligt starkt under utbildningarna. Svårigheterna kanske ligger i att få in vad man anser vara komplicerad och avancerad information för en yngre målgrupp under den korta tid man har till sitt förfogande. Samtidigt framgick det i samband med min deltagande observation att ungdomarna var intresserade av och ville diskutera frågor som behandlade orättvisor och ojämlik maktfördelning. På samma sätt som projektet närmar sig hedersproblematiken, nämligen genom att gå in i frågorna istället för att ta sig an själva begreppet heder, borde man också kunna väva in relevanta konflikter och fallstudier med koppling till maktstrukturer.

Att utgå från frågor som berör ungdomarnas vardag och som har en koppling till hedersproblematik, maktfördelning och rasism behöver inte stå i motsatsställning till att utbildarna i slutänden benämner begreppen och relaterar dem till en samhällelig kontext. Det skulle vara önskvärt om materialet innehöll genomgående förklaringsmodeller till varför maktfördelningen ser ut som den gör i samhället och varför förutsättningar och normer ser olika ut för tjejer och killar.

Ännu en viktig aspekt av hur man kan utveckla materialet för att ge en mer nyanserad bild samt nå en bredare målgrupp är att förtydliga mångfaldsperspektivet. Till exempel genom att genomgående relatera till andra länder, kulturer och religioner för att inte fastna i ett etnocentriskt perspektiv.

Utbildningarna är jättebra men de har också ett svenskt perspektiv. Jag tror de måste lyfta exempel och fakta från andra kulturer för att skapa ett helhetsperspektiv så ungdomarna förstår sammanhang bättre. Kan man till exempel kalla kvinnor för hora i Turkiet? Nej det kan man inte. (Pedagog)

Inom projektet har man varit tydlig med att utveckla en metod som inte stigmatiserar vissa grupper och som inte utnämner Sverige eller det svenska samhället till "det rätta". Detta gör man främst genom att i materialets övningar peka på de ojämlikheter och orättvisor som finns i Sverige, exempelvis olika lön, våld och förtryck mot kvinnor samt diskriminering. Denna metod skulle dock kunna utvecklas ytterligare genom att lyfta in inte bara "dåliga exempel" från Sverige men kanske "bra exempel" från andra länder och härigenom visa mer specifikt på hur vi kan ta vara på våra olika erfarenheter.

INFÖR FRAMTIDEN

Utbildningen och ämnet fyller ett tomrum! Som tidigare nämnts i denna utvärdering är just reflektioner över förhållningssätt och normer något som efterfrågas inte bara i dagens skolor och fritidsgårdar utan också i samhället i stort. När Skolverket visar på bristen på en självgranskande normkritik hos personal i skolorna är det viktigt att även fundera på hur denna kompetensbrist påverkar eleverna som går i skolan.

Elever/ungdomar behöver hjälp med att hitta ett normkritiskt förhållningssätt gentemot samhället i stort, gentemot den egna vardagen, arbetsplatsen, fritiden och familjen. De behöver rustas med goda kunskaper och även verktyg och metoder för att kunna ifrågasätta och hantera begränsande normer. Därför finns det idag ett stort behov av att bedriva ett förebyggande informationsarbete i skolorna. Bland annat är det viktigt att synliggöra och arbeta med hur normer samverkar och ibland krockar med rättigheter. Det är också angeläget att diskutera på vilka sätt man kan utmana olika normer. För pedagoger i skola och fritidsverksamhet är detta en central uppgift.

101 tillsammans har utvecklat ett utbildningsupplägg samt metoder för att på ett effektivt sätt bjuda in ungdomar till upprepade utbildningstillfällen i normkritik. Det är ett upplägg som genom att behandla många ämnen samtidigt syftar till att bearbeta attityder och vidga perspektiven hos både pedagoger och ungdomar. Projektet har lyckats skapa dialog med skolan samt komma in i den reguljära utbildningsverksamheten på högstadier, gymnasier och fritidsgårdar i kommunen.

Det normkritiska metodmaterialet fyller även ett behov hos många lärare och pedagoger att på ett enklare och mer spännande sätt närma sig viktiga värdefrågor och möjliggöra diskussioner kring inte minst hedersproblematik.

Detta har vi lärt oss

Ett normkritiskt förhållningssätt är något som med stöd från ledningen bör genomsyra hela skolan. Därför är det självklart ett ansvar som måste delas av skolans alla vuxna, och inte något som ett utomstående projekt ensamt kan ta ansvar för.

Det finns dock många lärdomar att dra från hur projektet *101 tillsammans* bedrivits, både vad gäller metod och material.

Som utvärderingen visar har *101 tillsammans* i stort lyckats med att förverkliga de mål man ställt upp för verksamheten. Att skapa ett utrymme i skolan för dialog, förmedla kunskap om rättigheter, ge ett vidgat perspektiv på normer samt tillhandahålla verktyg för ett ökat handlingsutrymme. Man har även lyckats att nå ut till flertalet skolor och fritidsgårdar i kommunen samt, som tidigare kon-

staterats, på ett bra sätt komplettera skolans arbete med likabehandlingsplaner, sex och samlevnad, barnkonventionen och mänskliga rättigheter. Projektet har även visat att det finns ett stort värde med ett mer långsiktigt arbete i skolan med återkommande träffar som bidrar till att hålla det normkritiska förhållningssättet levande inom skolor och fritidsgårdar.

I motiveringen till projektets fortsatta finansiering skriver länsstyrelsen:

Projektet har hittills genomförts på ett seriöst och framgångsrikt sätt. Metoden och det unika verktyget för återkommande stöd till lärare och pedagoger som har utvecklats inom projektet fyller ett tomrum och svarar upp mot ett uttalat behov. Dessa har goda förutsättningar att kunna bli bestående, pga. projektet har redan från början förankrats hos och fått stöd från berörd nämnd i kommunen, tar avstamp i läroplanen samt har aktivt involverat både elever och pedagoger längs hela processen.

En kort sammanfattning av det framgångskoncept projektet byggt upp rymmer följande ingredienser:

- Ett gediget förarbete vad gäller kontakter i skolor och fritidsgårdar men även inom kommunen för att arbeta mer långsiktigt mot en förankring av projektet.
- En kontinuitet vad gäller personal samt projektledning.
- En öppen inställning gentemot kritik.
- En metod som inbjuder till förutsättningslös dialog och ett interaktivt lärande som tilltalar eleverna.
- En bred normkritisk ansats som gör det möjligt att arbeta med många olika och samverkande normer och värdefrågor i samhället.
- Ett nytänkande metodmaterial som inkluderar hedersproblematik.

Att ta med sig på vägen

Det finns självklart många utvecklingsmöjligheter när man arbetar med en sådan komplex pedagogik som normkritik, speciellt med en yngre målgrupp och med ett begränsat tidsutrymme.

Både metodmaterialet och utbildningarna ger bra information och guidning, inte bara till en inkluderande pedagogik utan även när det gäller att skapa trygghet i gruppen. Känslan av att det inte finns några "dumma frågor" bereder vägen för en värdefull öppenhet. Samtidigt behöver svaren innehålla en viss vägledning och förmedla vissa värden framför andra. En del av de ungdomar som intervjuats förefaller ha behövt en större tydlighet från utbildarnas sida. Just tydlighet är mycket viktigt när det handlar om öppna samtal kring värdefrågor.

Något som utvärderingen kunnat uppmärksamma genom observationer, intervjuer samt genomgång av dokument är att det finns en tendens att diskussionerna behandlar ämnen och situationer utan tydlig koppling till just de frågor som står i fokus för en kvinno- och tjejjour. Detta gör det viktigt att vara tydlig med vem som är avsändare och som erbjuder en viss aktivitet. Oavsett värdet av den enskilda aktiviteten, t.ex. utbildningsinsatsen, kan det ha ett positivt värde i andra sammanhang att ungdomarna vet vilka Botkyrka Kvinno- och Tjejjour är.

En kort kom ihåg-lista över de identifierade utvecklingsmöjligheterna och -behoven pekar ut följande aspekter:

- Vikten av att vara mer tydlig, både vad gäller projektets egna mål och syften men även gentemot ungdomarna om vilka koncept och begrepp som används samt om sådant som kan uppfattas som rätt och fel.
- Vikten av att uppmärksamma maktperspektivet och av att benämna och spegla de förutsättningar, privilegier och maktstrukturer som finns i samhället.
- Vikten av att inkludera mångfalden och andra perspektiv än de som ibland beskrivs som svenska eller ickesvenska.
- Vikten av att vidareutveckla metodmaterialet så att det blir mer oberoende.

Jämställdhetsarbete – ett ansvar på kommunal nivå

Inom projektet *101 tillsammans* har man förstått vikten av att gå från en toleranspedagogik till ett mer integrerat normkritiskt perspektiv, något som efterfrågas alltmer i sökandet efter mer inkluderande metoder för likabehandlingsarbete. Det är viktigt att se normkritik som ett kontinuerligt reflexivt arbete, något som i sig självt kan vara systemförändrande. Men för att denna potential ska kunna utvecklas krävs kontinuerliga utvärderingar och ifrågasättanden.

Målet bör därför vara att integrera ett normkritiskt förhållningssätt på alla nivåer i skolan. Ett gott exempel på hur detta kan göras är just *101 tillsammans*. Projektet har visat på värdet av återkommande träffar som metod, samt på betydelsen av att binda samman teman som rättigheter, normer, sex och relationer under ett slags gemensamt normkritiskt förstoringsglas.

Det jämställdhetsarbete som pågått inom Botkyrka kommun under de senaste åren, bland annat antagandet av en jämställdhetsstrategi (2009), en policy mot hedersrelaterat våld och förtryck (2010) samt kontinuerligt uppdaterade årsrapporter fokuserade på hållbar utveckling och mänskliga rättigheter, pekar på vikten av att utveckla metoder för att arbeta praktiskt med frågorna. Botkyrka kommun bedriver för närvarande ett förändringsarbete kopplat till kommunens interkulturella strategi (2010). Detta arbete visar också på en medvetenhet om att det bara är när vi lyfter fram fler perspektiv och erfarenheter som vi kan nå ett öppet jämställt och hållbart samhälle karakteriserat av ömsesidig respekt.

Diskriminering och kränkande behandling har ofta en stark koppling inte bara till samhället i stort utan också mer specifikt till hur vi arbetar med normer inom barnomsorg, förskolan, grundskolan och gymnasiet. *101 tillsammans* har utvecklat en metod för att på ett praktiskt plan arbeta med dessa frågor. Genom ett långsiktigt normkritiskt arbete likt det som projektet *101 tillsammans* bedriver, ökar chanserna att tidigt skapa en inkluderande och accepterande miljö med utrymme för olikhet och mångfald. Något som i allra högsta grad borde vara av intresse för en kommun som betonar vikten av just dessa frågor. Exempelvis skulle kommunen kunna se till att de metoder som utvecklats inom projektet blir en del i den kompetensutveckling som kontinuerligt genomförs för kommunens anställda eller på annat sätt tillämpas i kommunens policyarbete.

BILAGOR

BILAGA 1. Projektets egna program för utbildningstillfällena

Workshop 1: Normer

Interaktivt arbete i grupper om högst 15 elever. Introduktion av begreppet norm och hur vi synliggör, diskuterar och ifrågasätter normer som begränsar och upprätthåller maktobalanser i samhället. Vi fokuserar på de normer vi får lära oss som tjejer och killar, genusnormerna, men vi arbetar även med normer relaterade till etnicitet, socioekonomisk bakgrund, sexualitet, funktion, språk och religion. Vi jobbar genomgående med ett normkritiskt perspektiv i alla workshops.

Workshop 2: Rättigheter

I en grupp med högst 15 elever pratar vi om vad de mänskliga rättigheterna och barnkonventionen innebär konkret för ungdomar. Vi diskuterar rättigheter utifrån de olika diskrimineringsgrunderna som etnicitet, könsuttryck, religion och funktion. Vi berör situationer där normer och rättigheter kolliderar och informerar ungdomarna om vilket stöd som finns lokalt och i samhället i stort om man blir kränkt i sina rättigheter eller har frågor.

Workshop 3: Sex och relationer

I en grupp med högst 15 elever synliggör, diskuterar och ifrågasätter vi normer och föreställningar kring sex och relationer. Vi har fokus på vad som är okej och inte okej när det handlar om sex. Vi belyser ansvaret att tyda signaler och rätten att sätta gränser. Vi synliggör också vad gränsen går för vad som är olagligt. Vi pratar om oskuldnormen och om myten om mödomshinnan. Vi pratar om sexualitet som en mänsklig rättighet och rätten till sin kropp. Vi har även en allmän frågestund kring sex.

BILAGA 2. Förteckning över skolor och fritidsgårdar

Skolor

S:t Botvids gymnasium	Tullinge gymnasium	Tumba gymnasium
Björkhaga skola	Fittjaskolan Botkyrka Norra	Kunskapsskolan Botkyrka
Tunaskolan	Botkyrka Friskola	Hammerstaskolan
Storvretsskolan	Borgskolan	Grindtorpsskolan
Ellen	Freinetskolan Kastanjen	Huddinge gymnasium
Sverigefinska skolan i Botkyrka	Hantverkargymnasiet	Huddinge gymnasium

Fritidsgårdar

Alby fritidsgård	Ungdomens hus	Southside
Fittjapulsen	Lagret	Parkhemsgården

Kompetensutveckling för lärare och pedagoger

S:t Botvids gymnasiums sarskola och språkintrouktion	Spetskompetensgruppen för arbete mot hedersrelaterat våld & förtryck	Musikhuset Kärsby Lagret
Alby fritidsgård	Sanda fritidsgård	Fittjapulsen
Ungdomens hus	Tullinge gymnasium	Southside
Parkhemsgården	Skolhälsopersonal, rektorer & lärare, Salem	

BILAGA 3. En guide till intervjufrågor

Några bakgrundsfrågor

Din relation till yrket – ditt intresse för att arbeta med ungdomar? Hur länge har du arbetat på din arbetsplats?

Finns det ett tidigare intresse/engagemang för de frågor som utbildningen berör? Om ja, på vilket sätt? Om nej, varför inte?

Frågor kring själva projektet

Hur har samarbetet fungerat med projektet och projektledarna?

Hur har logistiken och organisering fungerat kring utbildningstillfällena?

Har utbildningens upplägg fungerat att applicera på en skolmiljö/fritidsgårdsmiljö?

Känner du att ni har kunnat ha en öppen dialog med projektet och projektledarna?

Känner du att projektledarna har god kompetens i de aktuella ämnena?

Hur känner du att utbildningarna för era ungdomar har fungerat?

Har du fått någon feedback från eleverna?

Anser du att utbildningen ökat medvetenheten om normkritik, genus, heder hos ungdomarna?

Kände du att utbildningen tog upp hedersbegreppet? På vilket sätt?

Är det bara positivt att prata om normkritik? Kan du se några risker att prata om normkritik, genus och heder?

Finns det något du tycker man måste tänka på i liknande projekt riktade till ungdomar i skolan?

Tilläggsfrågor till elever/ungdomar

Hur känns det att ha fått genomgå utbildningen?

Har syftet med utbildningen varit tydlig/otydlig. På vilket sätt?

Vad tyckte du om själva upplägget av utbildningen, blandningen mellan undervisning och praktiska övningar?

Hade ni utbildningen i tjejgrupper respektive killgrupper eller blandad grupp? Vad ser du för fördelar/nackdelar?

Tror du det spelar någon roll om dem som håller i utbildningen kommer utifrån eller inifrån skolan? Om ja, på vilket sätt?

Från vilken organisation kommer utbildarna?

Har ni fått bra information om var ni kan vända er för mer information/hjälp/stöd i dessa frågor?

Vilka delar av utbildningen var bäst/inte så bra?

Om ni fick välja ett tema som utbildarna skulle kunna komma tillbaka och prata om, vilket vore det?

Har utbildningen gett dig nya perspektiv? Upplever du en förändring i ditt sätt att tänka kring

de frågor ni pratat om kring normer, rättigheter och sex?

Känner du att du har användning för det du lärt dig under utbildningen?

Har du pratat om saker som rör de ämnen som tagits upp hemma eller med kompisar?

Om du fick bestämma, finns det något du skulle vilja förändra med utbildningen?

BILAGA 4. Enkätfrågor

- Hur kom du i kontakt med projektet 101 tillsammans? Berätta gärna om vilken part som tog kontakt, i vilket syfte och under vilken period kontakten eller samarbetet pågick.
- Hur känner du att samarbetet eller kontakten fungerat? Utveckla gärna hur bemötande och eventuellt samarbete fortlöpt, vad som fungerat bra, eller vad som eventuellt fungerat mindre bra.
- Hur har du uppfattat projektets mål och syfte? Förklara gärna med egna ord (inte projektets egna formuleringar).
- Tycker du att projektet/projektledningen har tagit till sig din feedback eller expertis? På vilket sätt?
- Har du någon åsikt om vikten av de ämnen som projektet behandlar såsom; normkritik; sex och relationer; genus; hedersnormer och mänskliga rättigheter. Anser du att något ämne är viktigare än ett annat? Tycker du att något ämne borde ges mer respektive mindre fokus eller att något borde läggas till/tas bort?
- Berätta kort om vad du tror är fördelarna respektive de eventuella nackdelarna/riskerna med att prata om ämnen såsom normkritik, genus och heder i skolan.
- Tycker du att det kan finnas en problematik med att en kvinno- och tjejjour driver en utåtriktad verksamhet som inte direkt behandlar frågan om våld mot kvinnor?
- Utifrån dina egna observationer anser du att projektet bör/kan spridas till andra kommuner i landet? Om ja, varför?
- Anser du att det finns ett speciellt behov just i Botkyrka av ett projekt som 101 tillsammans? Om ja, varför?
- Hur skulle du vilja se 101 tillsammans utvecklas i framtiden?

Projektet *101 tillsammans* har lagt grunden till en öppen och förutsättningslös dialog, placerat hedersnormen i ett större sammanhang samt skapat ett interaktivt metodmaterial.

Utvärderingen sammanfattar projektets aktiviteter sedan starten 2009 och blickar framåt mot den fortsatta spridningen och fördjupningen av ett angeläget arbete.

"De (utbildarna) vill typ göra allt för att vi ska veta våra rättigheter så att andra inte kan sänka ner oss, det är jättebra. Många kan inte prata med sina föräldrar eller vänner. Det är viktigt att alla tjejer får den här informationen." (Elev årskurs 9)